

Paradigmák a szociológiában

A szociológia kifejezés August Comte-től származik, aki a filozófiában a pozitivisták irányzat megalapítója volt. A kor, amiben a szociológia tudománya megszületett a természettudományok – pontosabban a kísérleti és matematizált természettudományok – látványos, robbanásszerű fejlődésének, valamint az ipari forradalommal kapcsolatos gyors társadalmi átalakulások kora volt.

Comte-t egyértelműen az motiválta (késztette) elmélete megalkotásában, hogy természettudományos jellegű tudományt akart létrehozni a társadalomról. A korszellemnek megfelelően a fizikát (mechanikát) tekintette a tudományos elméletalkotás és kutatás modelljének, és a spekulatívnak tekintett metafizikus filozófiától akart elszakadni. A társadalomról szóló elméletek ugyanis filozófusoktól, történészekről esetleg államférfiaktól származtak odáig. Hogy ezt hogyan képzelte el, illetve hogy az ő társadalomképe mennyire mentes a spekulatív – az ő szóhasználatában metafizikus – elemektől, az más kérdés. A társadalomtudományok utánzására érzett készítés azonban a mai napig jellemző a szociológia legtöbb irányzatára, másképp kifejezve a tudomány fő áramlatára. A tudomány születését előidéző másik tényező is tartós elemnek bizonyult a szociológia jellemzői közt. Jelesül, hogy az nem minden fajta társadalmat tekint egyformán tárgyának, hanem kifejezetten a modern, iparosodott társadalmakat. Azokat, amelyek nem ilyenek szokás tradicionális, premodern vagy preindusztriális társadalmaknak nevezni. Velük egyrészt a történelem, másrészt a kulturanropológia foglalkozik. A történelem azokkal, amelyek valamikor tradicionálisak voltak, a kulturanropológia pedig az ún. primitív társadalmakkal, akik létezésük alatt nem is léptek túl a nagycsaládi – törzsi szervezet szintjén.

Másfelől az is igaz, hogy a modern társadalmak saját tradicionális múltjuk rengeteg maradványát hordozzák. Emiatt a szociológiát érintő egyik legfontosabb kutatási terület a modern társadalom különféle elemei létrejöttének a tanulmányozása. A társadalmi együttélés tradicionális elemei tehát kikerülhetetlen tárgyát képezik a szociológiának, azonban az a modernitás szempontjából, vagyis többnyire előzményként és maradványként kezeli azokat.

Vannak természetesen a szociológiának olyan irányzatai is, amelyekre mindez kevésbé jellemző. Például a strukturalizmusra vagy a szimbolikus interakcionalizmusra. Ezek részletes bemutatása azonban meghaladja egy bevezető kurzus kereteit. A fenti irányzatokhoz tartozó szociológusok természetesen nem értenének egyet azzal, hogy vívmányaik kihagyhatók egy általános ismertetésből. A maguk szempontjából igazuk is lenne. Valahogyan azonban el kell döntenünk, hogy a rendelkezésre álló óriási ismerethalmazból mi az, ami a már említett általános műveltséget tartalmazó készletbe be kell hogy kerüljön.

Az elsajátított ismereteknek ugyanis valamilyen áttekinthető, összefüggő rendszert kell alkotniuk. A különféle irányzatok pedig nemcsak részkérdésekben, hanem alapvető elméleti kiindulópontjaik szerint is eltérnek egymástól. A legfontosabb néhány ismertetése korrekt eljárás, de aligha alkalmas a már említett, az általános műveltség részét alkotó társadalomkép kialakítására.

Azt viszont a diákok tudomásár kell hozni, hogy a szociológiai irányzatok között nemcsak a tanulmányozandó részterületek tekintetében van eltérés, hanem abban is, ahogy tárgyukat, módszereiket, fogalmaikat, céljaikat felfogják.

Nemcsak a szociológiára, hanem úgy általában a tudományokra is jellemző, hogy egymástól egészen eltérő felfogással bíró irányzatok – paradigmák – léteznek benne. A tudományos paradigma fogalmának megalkotója Thomas Kuhn, aki egyúttal a tudományszociológiának is a klasszikusa. Az általa használt egyik illusztráció a geocentrikus és heliocentrikus világképek viszonya a csillagászatban. Hosszú ideig a csillagászok az égitestek mozgását abból az alapkiindulópontból próbálták magyarázni, hogy a Föld a világmindenség közepe. Ehhez képest alapvetően – paradigmikusan – különbözik a heliocentrikus világkép. Példaként említhetnénk az Arisztotelészi és a Newtoni majd az Einsteini fizikát is.

Egy adott tudományra vonatkozó általános fogalmak, módszerek, megközelítések tehát egy összefüggő rendszert – paradigmát alkotnak. A kutatások abból állnak, hogy tisztázzák a részleteket az adott megközelítés szerint. A mai biológia például az élet biokémiai paradigmájából indul ki. Ha az élet biokémiai folyamatok összessége, akkor a feladat, felderíteni az ebben résztvevő összes fehérje, enzim stb. szerkezetét és hatásmechanizmusát. Azzal a feltételezéssel, hogy az élet lényege valamiféle spirituális energiák áramlása ez a paradigma nem tud mit kezdeni. Pontosabban tud: azt állítja, hogy egy ilyen teória tudománytalan.

Az, hogy a tudományok fejlődése a paradigmák változása, a tudományszociológia uralkodó paradigmája. A legtöbb erről szóló kutatás valamikor és/vagy jelenleg is uralkodó paradigmákat ír le, valamint azokat a folyamatokat, amikor ezeket újak váltották fel. Comte pozitivista társadalom-felfogását is fel lehet fogni egy ilyen paradigmaváltási kísérletként.

A gyakorlatban itt nem egyszerű kísérletről van szó, hanem tényleges paradigmaváltásról vagy inkább a szociológia máig uralkodó paradigmájának megalapításáról. Bármennyire is próbálja azonban az a természettudományokat utánozni, a társadalom működésének bonyolultsága és a benne ható esetlegességek (véletlenek) nem tették lehetővé, hogy olyan egyértelmű túlsúllyal rendelkező alapfelfogások jöjjenek létre, mint napjaink kémiai biológiája vagy kvantummechanikája.

Azt azonban nyugodt lélekkel lehet állítani, hogy a társadalom rendszerelvű felfogása a jelenlegi szociológia uralkodó paradigmája. A szociológia alapító atyái és klasszikusai Comte, Purkheim, Weber, Parsons stb. mind a társadalom önszabályozó rendszerként felfogott képét alakították és finomították.

A továbbiakban ez a jegyzet is ezt az általános képet fogja kiindulópontként használni. Ha a társadalmat olyan részek – (alrendszerek) –, összességének tekintjük, amelyek mindegyike különleges szerepet játszik az egész szempontjából, egy jól kezelhető elméleti keretet kapunk a társadalom legfontosabb jelenségeinek elgondolására. A struktúralista-funkcionalista paradigma, mint irányzat Parsons nevéhez kötődik, mint paradigma azonban a legtöbb szociológus elméletére alkalmazható.

A szociológia bevezető kurzusába szánt anyagának kifejtése tehát az említett rendezőelvet követi. Sorra kell vennünk a társadalom működésében legfontosabb alegységeket, tisztázni kell,

milyen funkciót látnak el az egész vonatkozásában, és miféle működési logika az, amelynek segítségével a társadalmi struktúrák el tudják látni feladatukat, funkciójukat.

A legfontosabb alegységek és funkciók szinte maguktól adódnak. Egészen kézenfekvő például, hogy mit értsünk az anyagi javak megtermelésének funkcióját ellátó gazdasági alrendszer alatt. Körülbelül ugyanennyire világos, hogyan képzeljük el a társadalom általános irányításának és szabályozásának feladatát ellátó állami-politikai alrendszert. Mindezen alrendszerek tanulmányozása közben szem előtt kell tartani azok szerepét az egész vonatkozásában és kölcsönhatásaikat egymással.

A rendszerelvű megközelítés nemcsak a szociológiára jellemző. Sőt nemcsak a természettudományokra. A kibernetika vagy a biológia is rendszerként fogja fel a tárgyait. Vagyis olyan egységként, amelyek működését nem alegységeik egyszerű összeadása, hanem meghatározott séma matrix szerint összehangolt működése adja.

Az egyszerűség kedvéért tehát a társadalmat fel lehet fogni valamely bonyolultabb gép vagy biológiai organizmus mintájára. Ahogy a szív és érrendszernek meg van a szerepe a szervezet egésze működése szempontjából és meg vannak az elkülönült szervek, amelyek segítségével képes szerepének megfelelni, úgy a társadalomban is fel lehet lelteni a különféle intézményeket, amelyek normális működése egy társadalmilag hasznos funkció ellátását jelenti. Például egy család ellátja a felnövekvő nemzedék elsődleges nevelésének és oktatásának funkcióját. Persze a családot lehet alapsejtnek is tekinteni.

Valójában az emberi társadalom a természetben fellelhető legbonyolultabb rendszer, így a mechanikus biológiai vagy kibernetikai modellek szükségképpen egyszerűsítenek. A bevezető kurzus elején viszont jó szolgálatot tehetnek abban a tekintetben, hogy az új ismeretek ne a levegőben lógó, nehezen bemagolható adatok legyenek, hanem egy kirakósjáték olyan darabjai, amelyhez a kontúrok már fel vannak vázolva.

Amennyiben valaki igazi érdeklődést és erudíciót mutat a témában megkérdőjelezheti az ajánlott kontúrokat is és a mozaikdarabokat is, amivel azokat színesebbé, életszerűbbé tesszük. Ilyen elvárást azonban a szociológia szakos egyetemistákkal kapcsolatban lehet követelményként megfogalmazni. A szociológia, mint általános műveltségi tárgy elsajátítását is megkönnyíti az érdeklődés, a többi társadalomtudományi kurzus során elsajátított ismeretanyag felhasználása, a diszciplína klasszikus szövegei közül legalább néhányal történő közelebbi ismeretség.

A strukturalista-funkcionalista paradigmán túl a legtöbbször a marxizmusról lesz szó. Az egyik ok az, hogy a munkásmozgalom legismertebb teoretikusa által kialakított társadalomfelfogás majdnem annyira elterjedt, mint a rendszerelvű. A másik, hogy az a társadalom, ahol jelen szociológiai kurzus zajlik, ennek az ideológiának az uralma alatt élt. Egy nemzedéknyi idő sem telt még el azóta, hogy szociológia és politológia helyett tudományos kommunizmust oktattak. A marxizmus által körvonalazott társadalomképet próbálták a kommunizmus értelmiségi építője általános műveltségébe beépíteni. Méghozzá nem is eredménytelenül. Mivel az előző nemzedék tagjainak nem is volt lehetősége más paradigmával találkozni, azok az esetek többségében ma is marxista nézeteket vallanak. Egy paradigma attól ugyanis nem dől össze, hogy néhány kisebb elemét kiemelik,

esetünkben például a kommunista társadalom közeljövőben történő felépítését. A gazdasági determinizmus az osztályharcszerű konfliktusok túlsúlyos volta, a társadalmi átalakulásokban és más fontos elemek magától értetődő igazságként történő elfogadása akkor is a marxista paradigmán belül tarthat valakit, ha ő az illető nem tartja magát kommunistának.

A gyakorlatban tehát a Főiskola hallgatói, végzősei a saját környezetükben legtöbbször marxistákkal fognak találkozni. Annyit azonban el kell érnie ennek a bevezető kurzusnak, hogy aki elsajátította azt, annak legyen tényleges döntési lehetősége arról, hogy melyik felfogást teszi magáévá. Ha úgy dönt, hogy Marx Károly (aki szintén a szociológia klasszikusa) fogalmai és sémái szerint lehet a környező társadalmi valóságot a legjobban megragadni, ne azért tegye, mert nem áll más paradigma a rendelkezésére.